

УДК 343.224.1 «04/14»

Крест овська Н.М.

ДИТИНА У ПРАВОВОМУ ЖИТТІ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В ДОБУ ВИСОКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

У статті автор розглядає питання, які пов'язані з історією дитинства. Для вивчення правового становища дитини доби середньовіччя автор розглядає основні положення Статутів Великого князівства Литовського, Руського та Жомойтського.

Ключові слова: дитина, правовое становище, середньовіччя, Статути Великого князівства Литовського, Руського та Жомойтського.

Питання, пов'язані з історією дитинства, мають поки що невелику історіографічну полицю. Класикою стали праці Філіпа Арьеса про історію дитинства в Середні віки, Ллойда Демоза, присвячені психоісторії дитинства, Маргарет Мідантропології дитинства. Історія дитинства в добу середньовіччя сьогодні є предметом, який активно вивчається англійськими, німецькими, французькими дослідниками, зокрема, Товариством Жана Бодена [3; 2].

Набагато меншими є здобутки вітчизняної історіографії, особливо в царині правової складової історії дитинства. Тема «Дитина в історії права» була і, як правило, залишається частиною історико-правових досліджень в галузях сімейного, опікунського або кримінального права (О.І. Загоровський, С. Шпілевський, П.П. Музиченко, Г. Дзєрбіна, В.М. Бурдін). Окремі аспекти правового становища дитини в українському середньовіччі проаналізовані у праці польської дослідниці М. Деліматі «Дитина у середньовічній Польщі» (опіка над дітьми та їхнім майном, злочини проти дітей, правопорушення неповнолітніх) [3].

Між тим складання в Україні ювенального права та рух у напрямку створення ювенальної юстиції викликають необхідність дослідження національних традицій у правовому регулюванні відносин за участю дітей або пов'язаних з дітьми.

У культурно-історичних пам'ятках доби середньовіччя дитина поділяла «почесне» місце з так званою «мовчазною більшістю» - непривілейованими масами населення. Разом із тим, зважаючи на те, що дитинство було і є складовою екзистенції кожної людини, вони дають певну джерельну базу для вивчення правового становища дітей в українському суспільстві. Зокрема, таким багатим джерелом є Статути Великого князівства Литовського, Руського та Жомойтського (далі ВКЛРЖ) - держави, до складу якої входила більша частина земель, заселених українською людністю.

Правове регулювання відносин, пов'язаних з дітьми, у ВКЛРЖ будувалось з урахування принципу становості. Державного законодавця, передусім, цікавила доля дітей шляхти. Саме вони певною мірою були захищені правом. На першому місці стояли норми права, які встановлювали порядок влаштування дітей-сиріт та забезпечення майнових прав дитини. Цей підрозділ права ВКЛРЖ називають опікунським правом [10, с. 224].

Право ВКЛРЖ розрізняло законних та незаконних дітей. Підстави для визнання дитини незаконною були такими: відмова чоловіка від батьківства шляхом усної заяви або застереження у заповіті, а також народження дитини від осіб, які не перебувають у шлюбі [12, розд. 3, арт. 12. - С. 225-226]. Причиною відмови від батьківства могла, серед іншого, бути поведінка дитини. Відзначимо, що будь-яких інших доказів незаконного походження дитини право не вимагало.

У праві ВКЛРЖ вікові особливості дитини були чітко визначені: розрізнялись повнолітні та неповнолітні особи. Якщо в Київській Русі вік дитини визначався тільки звичаєвим правом, то у ВКЛРЖ ця категорія була закріплена законом. У Статуті 1529 р. вік повноліття юнака визначався непрямым шляхом: вважалось, що з 17 років шляхтич міг нести військову службу [12, розд.2, арт. 5. - С. 219]. За Статутом 1566 р. повноліття для юнаків наступало з 18, а для дівчат - з 15 років [13, розд. 6, арт.1. - С.335]. Статут 1588 р. залишив ці вікові межі повноліття для юнаків, але змінив для дівчат, встановивши повноліття у 13 років [14, розд.6, арт. 1.-С.209].

Статути ВКЛРЖ спочатку не містили особливих засобів охорони права дитини на життя. Можна припустити, що в межах православної спільноти продовжували діяти норми церковного права Київської Русі, оскільки у березні 1499 р. великий князь литовський Олександр надав жалувану грамоту Київському митрополиту та православним єпископам ВКЛРЖ про недоторканність церковного суду та церковного майна на підставі церковного статуту Ярослава Мудрого [4, док. №166. - С. 190]. Ці норми охороняли не стільки життя новонародженої дитини, скільки карали мати, яка намагалася неї позбавитись. Під час підготовки Статуту 1588 р. законодавець включив норму, що встановлювала покарання жінки за позбавлення плоду, до норм державного права і до того ж посилив караність цього діяння, встановивши за нього смертну кару [14, розд.11, арт. 60. - С. 303].

У Статуті 1529 р. не було спеціальних норм, які б охороняли життя та недоторканність дитини. Новеллою Статуту 1566 р. стала поява норми, яка карала батьків за вбивство дорослих дітей. Покарання, на відміну від вбивства дітьми батьків було відносно м'яким і передбачало ув'язнення протягом одного року та шести тижнів та щоденне каяття протягом року перед церквою або костелом [13, розд. 11, арт. 16. - С. 379]. І, нарешті у Статуті 1588 р. суттєво змінюється диспозиція цієї статті, оскільки зникає застереження про вік дитини, яка стала жертвою батьків, тобто під правову охорону держави потрапляє уже й неповнолітня дитина [14, розд. 11, арт. 7. - С. 272]. Логічним продовженням цієї норми став арт. 47 розд. 11 Статуту 1588 р. «Про побої і рани шляхтича неповнолітнього», який встановлював порядок доказування тілесних ушкоджень, нанесених неповнолітній дитині та порядок сплати нав'язки (майнового відшкодування) [14, с. 297].

На наш погляд, така стримка еволюція норм кримінального права, які охороняли право дитини на життя та недоторканність, відображала загальну гуманізацію права, властиву добі Ренесансу, що уже розпочинався в надрах суспільства ВКЛРЖ, та свідчила про зародження розуміння цінності дитини як особливого суб'єкта суспільного життя.

Неповнолітні діти перебували під батьківською владою, а у разі смерті батька - під опікою. У період до кодифікації права усталеної норми щодо підбору опікуна не було [10, с. 225]. У процесі кодифікації литовсько-руського права норми опікунського права були систематизовані. Порядку призначення опіки присвячені

артикул 6 розділу 4 Статуту 1529 р., артикул 3 розділу 6 Статуту 1566 р., артикул 3 розділу 6 Статуту 1588 р.

Опіка над дитиною встановлювалась за волею батька або за законом. За Статутом 1529 р. природним опікуном за законом виступала мати, якщо вона не виходила заміж удруге. У разі заміжжя удови опіку перебирали на себе родичі (які саме - Статут не вказує, але по аналогії з іншими частинами цього ж артикулу можна припустити, що ними були дядьки по батьківській лінії). Невиконання або неналежне виконання матір'ю опікунських обов'язків було підставою для звернення родичів дитини до господарського суду або суду панів радних. У разі доведення провини матері діти та їхнє майно передавались під опіку дядькам по бітьківській лінії або іншим родичам. Законодавець передбачив і відсутність таких родичів по батьківській лінії: в цьому випадку опікун призначався безпосередньо князем або панами радними [12, розд. 4, арт. 6. - С. 229-230]. Статут 1566 р. обмежив права матері щодо опіки над дітьми, визначивши, що опікуном за законом має виступати старший з братів, повнолітній, а у разі відсутності такого - дядьки по батьківській лінії або по матері. У випадку відсутності родичів-чоловіків опікун дітям призначався князем або нижчими органами державної влади [13, розд. 6, арт. 3. - С.335-336].

Батько мав право призначити опікунів своїм дітям шляхом вказівки у заповіті, або шляхом передсмертного слова (дослівно в тексті Статуту 1529 р. - «сходячи с того світу») [12, розд.4, арт. 6. - С. 87].

Прогресивною навіть із сучасних позицій була норма звичаєвого права, яка дозволяла дитині висловити свою думку щодо особи призначуваного опікуна. П.П. Музиченко наводить приклад судового рішення від 23 квітня 1529 р., коли суд, вислухавши доводи неповнолітнього сина, відхилив кандидатуру дядька сироти і призначив опікуном матір-удову [10, с.228-229].

В будь-якому випадку досягнення повноліття хоча б одним з синів було підставою для перебрання ним опіки над молодшими братами та сестрами.

До призначуваного опікуна висувалися певні вимоги. Він повинен був жити в тому ж повіті, що й підопічні діти, володіти маєтком, співрозмірним із маєтком підопічних, бути людиною не похилого віку, розумним, хазяйновитим [13, розд. 6, арт. 5. - С. 336]. Основним обов'язком опікуна, незалежно від способу встановлення опіки було збереження майна дитини, яке приймалось ним за описом і по закінченні опіки за цим же описом поверталось підопічному. Майно підопічного опікун міг витратити на потреби дітей та підтримання майна у доброму стані. Статут 1529 р. дозволяв опікуну користуватися лише доходами від нив, млинів та присудів, але не сребшизною (державним податком з земельної власності) і не штрафами [12, розд.5, арт.7. - С. 237]. В Статуті 1588 р. ця норма була суттєво конкретизована. Лише 1/10 майна підопічного опікун управі був привласнити як плату за виконання своїх опікунських обов'язків [14, розд. 6, арт. 3. - С. 210].

Відносини дитини з батьками (опікунами) своїм змістом мали не тільки обов'язки останніх, але й обов'язки дітей. Батьківська (опікунська) влада, як і в попередні часи, простягалась, принаймні на вирішення долі своєї доньки: зокрема, заміжжя дівчини без згоди батьків (опікунів) вважалось проступком, за який винна несла відповідальність у вигляді позбавлення спадщини [12, розд. 4, арт. 10-11. -С. 231; 13, розд. 5, арт. 7-8. - С. 330-331]. Класичним прикладом руйнівного впливу

влади батьків у цій сфері особистих відносин є сумна доля так званої «чорної княгині» Гальшки Острозької, яку у тринадцятирічному віці видали заміж мати та опікун [5].

Дуже важливими були постанови Статутів ВКЛРЖ про можливість захисту майнових прав неповнолітніх у суді. Суд управі був винести постанови про стягнення з недбалого опікуна (брата, дядька, матері, інших родичів, сторонніх осіб, призначених заповітом або державою) усіх майнових збитків, нанесених підопічному [12, розд. 5, арт.1-2. - С. 234; 13, розд. 6, арт. 5-6. - С. 337; 14, розд. 6, арт. 5-6.- С. 212-213; 17, с. 313].

Слід погодитись із висновком П.П. Музиченка про те, що опікунське право у Великому князівстві Литовському досить активно і всебічно захищало майнові права неповнолітніх [10, с. 223]. На наш погляд, треба тільки уточнити декілька моментів. По-перше, правовому захистові підлягали тільки майнові права неповнолітньої шляхти і тільки дітей, які перебували під опікою. По-друге, батьківські повноваження щодо майна залишались практично безмежними (за винятком належної дітям материнської спадщини, яку батько не міг відчужувати [13, розд. 6, арт. 2. - С. 335]. Крім того, у відповідності до державного права батько не ніс відповідальності ні за виховання дітей, ні за їх утримання, хоча такі обов'язки передбачались правом церковним. Що ж до дітей інших станів, то ситуація у відносинах між дорослими та дітьми взагалі була дещо іншою.

Передусім, дитина невільної людини успадковувала її статус [12, розд. 11, арт. 12. - С. 284; 13, розд. 12, арт. 13. - С. 389]. По-друге, права батька нешляхетського стану на дитину були ширшими і простягались аж до права розпоряджатись свободою дитини. Під час голодування батько міг продати дитину у рабство з правом подальшого викупу [12, розд. 11, арт. 10. - С. 283; 13, розд. 12, арт. 11. - С. 389]. Статут 1588 р. додав до підстав отримання свободи такою запроданою у рабство дитиною відпрацювання боргу [14, розд. 12, арт. 19. - С. 318]. Про захист будь-якої категорії прав дітей нешляхетського походження мова не йде: відповідних приписів у Статутах нема.

Однією з відмінних характеристик правового статусу дитини вважаються особливості її юридичної відповідальності. Певною мірою вони відображені у Статутах ВКЛРЖ. Так, Статут 1529 р. встановлював вичерпний перелік приводів для відповідальності дітей по цивільним справам: 1) по нерухомому майну, взятому у заставу батьком, яке родичі заставаодавача хотіли б викупити; 2) у справах про поручництво, здійснене батьком; 3) у справах про родовий маєток, в якій батько реально виступав у суді відповідачем (якби був тільки покликаний, але реально не встиг виступити, то справа відкладалась до повноліття дітей); 4) у справах про борги батька [12, розд.5, арт.5. - С. 236]. Аналогічна норма була залишена у Статуті 1566 р. [13, розд.6, арт. 8. - С. 338]. Статут 1588 р. додав до цього переліку ще дві категорії справ: заволодіння чужим нерухомим майном, вчинене батьком; переховування втікачів з числа залежних людей в маєтку, що належить неповнолітній дитині [14, розд. 6, арт. 8. - С. 214].

Отже, діти виступають як суб'єкт цивільної відповідальності не за власні делікти, а за делікти або невиконання цивільно-правових зобов'язань батька. В той же час батьки не відповідали за делікти батьків. Єдиним винятком С. Шпілевським називає встановлену Статутом 1588 р. відповідальність батька за сина, який не був

виданий батьком для розправи [15, С. 225). Але насправді мова у цитованому С. Шпілевським артикулі йдеться не про цивільну відповідальність, а про відповідальність за кримінальні правопорушення, вчинені дітьми.

Норми Статутів є досить скупими щодо особливостей кримінальної відповідальності дітей та молоді. Причиною цього був, як видається, невисокий за часів середньовіччя рівень злочинності неповнолітніх. Саме тому, на наш погляд. Статутом 1529 р. не встановлювався нижній граничний вік настання кримінальної відповідальності, відсутні були принципи нерозуміння та пом'якшення покарання, відомі ще з римського права. Ця прогалина у законодавстві була усунута під час підготовки Статуту 1566 р., який мав окремий артикул «Про шляхтича неповнолітнього». Він проголошував, що дитина у віці до 14 років «за молодістю років» не відповідає за злочинство, але спричинену злочином шкоду мають усунути батьки. У разі відсутності у батьків відповідних коштів, винна дитина мала відпрацювати у потерпілого «що зашкодив». Такі санкції встановлювались тільки у разі вчинення злочину неповнолітнім уперше. Норма поширювалась, незважаючи на заголовок артикулу, не тільки на дітей шляхетського, але й простого походження [13, розд. 14, арт. 8. - С. 399-400]. Діти також несли майнову відповідальність за причетність до крадіжки, вчиненої главою сім'ї, яка виражалась у вживанні крадених речей [13, розд. 14, арт. 21. - С. 400]. У Статуті 1588 р. вік настання кримінальної відповідальності за злочинство був збільшений до 16 років, а розмір відшкодування у разі відпрацювання провини встановлений у 1 копу грошей на рік. Разом із тим було конкретизована санкція за рецидив злочину – тілесне покарання [14, розд. 14, арт. 11.-С.338].

Право ВКЛРЖ у повній відповідності до постанов християнської етики та церковного права встановлювало відповідальність дітей за образу батьків, хоча при цьому законодавець не уточнював, йдеться про неповнолітню дитину або дорослого сина чи дочку. Образи дітей стосовно батьків (побиття, приниження) не розглядалось законодавцем як злочин. Саме тому відповідна норма відносилась до інституту сімейного права. Мірою юридичної відповідальності за цей делікт було позбавлення спадщини [12, розд. 4, арт.13. - С. 232; 13, розд. 8, арт. 7. - С. 353-354]. Статут 1588 р. встановив ще одну міру відповідальності - відречення батька від дитини [14, розд. 8, арт. 7. - С. 236-237]. Аналогічною за побудовою диспозиції є правова норма про покарання за вбивство батька або матері [12, розд. 7, арт. 15. -С. 256; 13, розд. 9, арт. 16. - С.378-379] – жодних вказівок на вікові особливості суб'єкта злочину нема. Слід відмітити, що можна констатувати наявність у праві ВКЛРЖ інституту злочинів проти сім'ї та родинних зв'язків. Вбивство матері або батька розглядалось як вбивство за обтяжуючих обставин і каралось ганебною болісною смертною карою. І, навпаки, як показано вище, вбивство дитини трактувалось не стільки як злочин, скільки як смертний гріх.

Правове життя ВКЛРЖ, учасниками якого вільно чи не вільно були діти, не вичерпувалось тільки нормативними приписами. Реальна практика відносин між дорослими та дітьми реконструюється на підставі джерел юридичного та неюридичного характеру. Так, світло на цю сторону правового життя певною мірою проливає видатна пам'ятка української суспільної думки – духовний заповіт православною шляхтича, волинського каштеляна Василя Загоровського, який відноситься до 1577 р. Опікунам своїх дітей він наказує, щоб з досягненням семи років

діти навчалися «руської науки» та Письма Святого і, щоб не пестячи їх, опікун «пильно й порядно» приводив їх до науки. В українському поліконфесійному та полікультурному ренесансному суспільстві існувала сувора конкуренція систем освіти. Найкращою у шляхетських колах вважалась система, прийнята в навчальних закладах єзуїтів [8, с.48]. От і Василь Загорівський наказував опікунам своїх дітей, щоб по вивченні «науки руської» вони найняли дітям «статечного бакалавра», який міг би їх добре навчити «науки латинського письма». Якщо ж діти досягнуть в цій науці успіхів, то заповідач наказував віддати до дітей до єзуїтського колегіуму у Вільні щонайменше на сім років. При цьому опікун мав подбати про те, щоб діти не забували своєї православної віри (в ті часи було можливим, навчаючись в католицькому навчальному закладі, залишатись православним). Основний мотив такого розпорядження заповідача - бажання, щоб діти отримали освіту, адекватну тодішнім соціальним запитам - вона включала латинь та інші науки, потрібні для просування по соціальних сходинах [7, с. 254].

Як показують заповіді, у разі неповноліття спадкоємців батьки піклувалися не тільки про їхній майновий стан, але й про їхню освіту, виховання та місце проживання. Так, наприклад, маршалок ВКЛІ О.Г. Полубинський у заповіді прохав, аби його дружина віддала синів до школи, а після того відправила дітей за кордон для отримання освіти. Детально описував освіту та перебування за кордоном своїх синів віденський воевода М. Радзивіл-Сиротка. Г. Домославська заповідала 2 тис. злотих на освіту синів та підготовку їх до військової служби. По-іншому складалась доля дочок заповідачів. Як правило, вони наказували цнотливо виховати їх у сім'ях родичок або своячениць. У разі попереднього договору, заповіт міг включати також ім'я бажаного для заповідача майбутнього чоловіка дочки [11].

Про усвідомлення принаймні вищими шарами важливості освіти свідчить і неюридична спадщина тогочасного українського суспільства. Ось що писав в автобіографічному вірші Матвій Стрийковський:

То (був я шестилітній) взятий до цнотливих,
До вас, святі Музи, для наук поштивих.
Не хтів отець, щоб тіло ніжнеє з атури
Із плугом мордувалось у мужичій шкурі [9].

Отже, право, яке діяло в українському суспільстві в добу високого середньовіччя (переддень Ренесансу) містило значний за обсягом та змістом комплекс правових норм, що регулювали відносини між дітьми та дорослими, а також між дорослими з приводу дітей. Не ставлячи дитину в центр правового регулювання, воно, будучи на рівні свого часу, певною мірою захищало права дитини, в першу чергу - дитини шляхетського походження. Тому є можливість зробити висновок про існування національних традицій формування та функціонування норм ювенального права.

Перелік використаних джерел та література:

1. Childhood in the Middle Ages and the Renaissance: the results of a paradigm shift in the history of mentality. – Berlin; New York: Walter de Gruyter, 2005. – 444 p.
2. L'enfant [Europe medievale et moderne]. – Recueils de la Societe Jean Bodin, 1989. – 669p.
3. Delimata M. Dziecko w Polsce sredniowicznej. – Poznan: Wydawnictwo Poznanskie. – 259s.
4. Акты, относящиеся к истории Западной России. Т.1. - СПб.: Тип. II Отд. Его Имп. Величества канцелярии, 1846. - 375+24 + 15 с.

5. Антошук Л. Фундаторка «Волинських Афін»// Війни і мир або «Українці-поляки: брати, во-роги, сусіди...»/ За заг. ред Л. Івшиної. - К.: Українська прес-група, 2004. - С.51-55.
6. Загоровский А.И. О внебрачных детях по новому закону [3 июня 1902 г.] в связи с постанов-лениями о них западноевропейских гражданских кодексов. - Одесса: Зкономич. типографія, 1903. - I + 85 с.
7. Загоровський В. Духовний заповіт// Тисяча років української суспільно-політичної дімки. У 9 т. Т.ІІ. Кн.1 [X-XVI ст.]. - К.: Дніпро, 2001. - С.250-271.
8. Капранова В.А. История педагогики: Учеб. пособие. — 2-е изд., испр. и доп. -М.: ООО «Но-вое знание», 2005. - 240 с.
9. Матвій Стрийковський Осостевіціус сам про себе та про пригоди свої при пізнанні різноманітних країн світу [Дається за: Kronika Polska, Litewska, Zmodska i wszystkiej Rusi Kijowskiej Moskiewskiej, Seiwerskiej, Wolynskiej, Podolskiej, Podgorskiej, Podlaskiej, etc. – Krolewicz, 1582. Переклад В. Шевчука] – Режим доступу <http://www.litopolis.org.ua/human/hum23.htm#str1> [05.01.2008]
10. Музиченко П.П. Культура українського опікунського права у законодавстві Великого князівства Литовського// Наукові праці Одеської національної юридичної академії. - Одеса: Юрид. літ-ра, 2007. - Т. VI. - С. 223-230.
11. Сліж Н., Гардзееу М. Шляхецкія тэстаменты 16-пачатку 18 ст. // Гістарычны Альманах. - 2000. - Т.3 - Режим доступу http://kamunikat.net.iid.pl/www/czasopisy/almanach/03/03krun_sliz.htm (перегляд 8.08.2007)
12. Статути Великого князівства Литовського. У 3-х т. Т.І. Статут Великого князівства Литовсь-кого 1529 року/ За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. - Одеса: Юрид. літ., 2002. - 462 с.
13. Статути Великого князівства Литовського. У 3-х т. Т.ІІ. Статут Великого князівства Литовсь-кого 1566 року/ За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. - Одеса: Юрид. літ., 2003. - 558 с.
14. Статути Великого князівства Литовського. У 3-х т. Т.ІІІ. Кн.2. Статут Великого князівства Литовського 1588 року/ За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. - Одеса: Юрид. літ., 2004. - 568 с.
15. Шпилевский С. Семейные власти у древних славян и германцев. - Казань: Университет, 1869. - 338 + VIII с.

Крест овская Н.Н. Ребенок в правовой жизни украинского общества во времена средневековья.

В статье автор рассматривает вопросы, которые связаны с историей детства. Для изучения правового статуса ребенка во времена средневековья автор рассматривает основные положения Статутов Великого княжества Литовского, Русского и Жомойтского.

Ключевые слова: ребенок, правовой статус, средневековье, Статуты Великого княжества Литовского, Русского и Жомойтского.

Krestovskaya N.N. The children in legal life of ukrainian society at the time of the middle ages.

In the article the author considers questions about history of childhood. For learning the legal status of children at the middle ages the author considers the main thesises of Statuts of Gerat Litovskiy, Ruskiy, Zhomojskiy prinedom.

Key words: children, legal status, the middle ages, Statuts of Gerat Litovskiy, Ruskiy, Zhomojskiy prinedom.

Надійшла до редакції 30.05.2008 р.